

«ПОХВАЛА ГЕЛЕНІ» ГОРГІЯ ЛЕОНТИНЦЯ: РИТОРИЧНА ВПРАВА ЗАДЛЯ РОЗВАГИ ЧИ РОЗВАННЯ?

Предметом вивчення у цій статті є софістичне вчення про силу переконливого слова і про психологічні передумови його впливу на слухачів. Аналізуючи «під мікроскопом» фундаментальні категорії риторичної концепції античності, авторка спробувала віднайти і показати важливі доктринальні інтуїції Горгія Леонтинця щодо розуміння напруги між істиною і уявленням, істиною і правдоподібністю, істиною і задоволенням, істиною і обманом. Мабуть, ніхто до Горгія не приділяв стільки уваги природі ораторського слова, а тому його філософські міркування, зокрема про психологічний аспект переконування словом, мають непроминальну історичну вартість і водночас не втрачають актуальності для розуміння феноменів сучасної риторичної практики.

Ключові слова: риторичні категорії переконування (πειθώ), переконання (δόξα), правдоподібності (εἰκόσ), задоволення (τέρψις), обману (ἀπάτη).

Сократ. Що ти маєш на думці, коли кажеш про найбільше для людей благо і називаєш себе його творцем?

Горгій. Те, що справді є найбільшим благом, адже дає людям і свободу, і владу над іншими <...>.

Сократ. То поясни врешті, що це за благо?

Горгій. Цим благом є вміння переконувати словом і суддів у суді, й радників у Раді, й народ на Народних зборах чи на інших зібраннях громадян. Володіючи таким умінням, ти триматимеш у рабстві й лікаря, й учителя гімнастики. І ділок, як виявиться, наживає добро не для себе самого, а для іншого, – насправді ж для тебе [наживає] – для того, хто володіє умінням говорити й переконувати словом великі юрмиська людей.

(Платон. *Горгій*. 452d–e7)¹

---

¹ Цитовано за перекладом Дзвенислави Коваль.

У доволі великому й строкатому корпусі риторичних творів грецької та римської античності «Похвала Гелені» є цінним історико-літературним джерелом, що проливає світло на особливості античної риторики і на генезу давньогрецької літературної прози. Автором цього невеликого за обсягом, але важливого за культурно-історичним значенням трактату є уродженець великогрецької сицилійської колонії Горгій Леонтинець (прибл. 480–380 рр. до Р. Х.), давньогрецький софіст і перший реформатор філософської прози. Вперше Горгій з'являється на політичному та культурному обрії стародавніх Атен у складі дипломатичної місії, щоби заручитися союзницькою підтримкою атенців у воєнному конфлікті Леонтин зі сусідніми Сіракузами. За свідченнями античних істориків, Горгій не лише домігся політичного успіху для рідного полісу, а й зажив собі в Атенах слави блискучого оратора. Він набуває статусу публічного інтелектуала, і до нього залюбки звертаються, щоби навчитись ораторського ремесла. Таку блискучу популярність Горгій здобув передусім завдяки новаторському стилю, базованому на застосуванні особливих фігур мовлення, що їх Арістотель пізніше окреслив терміном «Горгієві фігури», *γοργίεια σχήματα*². Граматику, а навіть фонетику мови Горгій зумів перетворити на дієві засоби підсилення логічної виразності та емоційної патетичності. Уже Горгієві сучасники, а пізніше численні дослідники його риторичної прози, неабияк доклалися до того, щоби пов'язати Горгієві фігури лишень з орнаментальною функцією. Проте саме «Похвала Гелені» є яскравим доказом того, що для Горгія тропи та фігури мовлення були тільки засобом для посилення психологічного впливу на слухачів, інструментом для успішної демонстрації риторичного аргумента. Усвідомлення цієї тези є необхідною умовою для правильного розуміння не лише новаторського стилю Горгія, а й особливостей логіко-риторичної культури античності, біля витоків якої стояли представники софістичного руху V–IV ст. до Р. Х.

«Похвала Гелені» спонукає нас ближче придивитися до спорідненості риторики та юридичного підходу до дійсності. Заіхнувши на «святе», замірившись воювати з усталеним «іміджем» Гелени, Горгій ризикнув поставити себе як ритора в позицію квазисудового агону з фіктивним опонентом, роль якого, згідно з Горгієвим задумом, мала зіграти міфологічна традиція в особі «божественного» Гомера. У спробі «виправдати» Гелену, показати, що вона безвинна, Горгій мав попередників серед поетів. Одначе Стесіхор, чия ідею підхопив Евріпід, змінив гомерівський міф про Гелену, застосувавши мотив «викрадення привида». За Стесіхором, Александр³ привіз до Трої

² Arist. *Rhet.* 1404a.

³ Більше відомий у міфологічній традиції як Паріс. Але тому що в єдиній згадці його імені (§ 19) Горгій називає Паріса саме Александром, то, щоби не вносити додаткової плутанини, і ми називатимемо спокусника Гелени Александром.

лише привид Гелени, тоді як сама вона переховувалась у Єгипті⁴. Натомість Горгій ставить перед собою завдання «виправдати» Гелену, не змінюючи гомерівської версії міфу, але по-новому інтерпретуючи відомий міф. Горгій має намір довести, що силою ораторського слова може переставляти явища, предмети і постаті з одної точки аксіологічної шкали у протилежну. Позаяк протилежне завжди суперечне чомусь іншому і без антипода його не існує, Горгій кладе в основу свого риторичного викладу принцип опозицій. Демонструючи цей принцип у короткому вступі, він розводить на протилежні полюси окремі властивості різних феноменів людського життя: «Окрасою полісу є мужність [громадян] (*εὐανδρία*), окрасою тіла – врода, душі – мудрість, вчинку – чеснота, слова – правдивість. І навпаки, супротивне цим речам є огудою» (§ 1). Досконало витриманий паралелізм у нанизванні позитивних рис робить прозорою полярну множину властивостей, які не набули словесного вираження. Проте ми легко вгадуємо ці полярні властивості через семантичні антоніми, що їх підказує мова. (У цьому, до речі, можна побачити продуманий риторичний хід: зробити слухача співавтором – ефективний спосіб переконати його у своїй правді.) Першій множині властивостей, цінність яких має аксіоматичну силу, надано предикат «бути окрасою». Слово *κόσμος* Горгій виносить на початок, аби суголосним словом *ἀκοσμία*, яке відрізняється лише заперечним префіксом і стоїть на кінці фрази, підкреслити єдність полярних понять у їхній супротивності. На цю опозицію Горгій накладає супротивні категорії – «необхідного» та «хибного». Однак робить це вже в інших координатах, а саме у системі оцінювання речей: «І мужеві, й жоні, і слову, й ділу, і полісу, і вчинкам гідним похвали треба честь і хвалу співати, а негідне – ганьбою покривати. Бо однаково неправильно та нерозумно гідні речі ганьбити, а негідні – хвалити» (§ 1). Ця подвійна опозиція, наведена у вступі, потрібна Горгію як місток, через який він проведе Гелену з пункту, де її традиційно засуджують, до пункту, де її буде звільнено від звинувачення. Для цього йому як ораторові треба виконати дві умови: по-перше, виголосити риторично бездоганне слово (*λέξει τε τὸ δέον ὀρθῶς*), а по-друге, «надавши своїй промові сили якогось логічного судження» (*λογισμὸν τινα τῷ λόγῳ δοῦς*) (§ 2), сформулювати аргументи для оскарження Гелениних кривдників. Горгій розкриває і логічну послідовність обраного способу аргументації: «необхідне» прирівняно до акту спростування кривдників Гелени, а доведення, що її кривдники є наклепниками, – до акту розкриття істини (§ 2). Слухач отримує формулу, згідно з якою заперечення Гелениної провини є істиною (*τᾶληθές*).

⁴ У Платоновому «Федрі» збереглися початкові рядки покаїнної пісні Стесіхора: «Неправдиве було це слово, // На кораблі ти не вступала // У Пергам троянський не пливла» [Plato. *Phaedr.* 243a3–b5].

Ця формула – не просто взірець риторичної технології. Одягнута в шати простої житейської мудрості, вона насправді дає ключ для розуміння філософського світогляду її автора. У трактаті «Про небуття, або Про природу», фрагменти якого збереглися, зокрема, у Секста Емпірика, Горгій стверджує: «Одне [положення] – а саме перше – [гласить], що нічого не існує; друге – що навіть якщо [щось] і існує, то воно непізнанне для людини; третє – що якщо воно й пізнанне, то не дається бути висловленим і поясненим іншому»⁵. Це твердження – основа всякого релятивізму. На ньому ґрунтується філософія риторики: позаяк істина не надається до раціонального пізнання, то функція оратора полягає не в логічному доведенні реальності, а в реалізації закладеної у слові потенції «створювати правдоподібну реальність»⁶. З допомогою слова оратор може змусити слухачів повірити в таке уявлення (*δόξα*) про реальність, яке в конкретній ситуації є для нього бажаним. У пізнішій теорії риторики стало truїзмом вбачати завдання оратора у викликанні довіри до викладених аргументів. Наскільки успішно оратор досягає мети, залежить від того, чи слухачі «ймуть віру», тобто чи вдається йому створити ймовірність, що може (але не мусить) збігатися з реальністю.

Горгієву аргументацію в «Похвалі Гелені» можна звести до чотирьох основних тез: «(1) Чи волею випадку, чи богів велінням, чи божественної Непобхідності повелінням вона вчинила те, що вчинила; (2) чи силоміць її було схоплено, (3) чи словами переконано, (4) чи любов'ю захоплено» (§ 6). Проте, перш ніж перейти до розгляду причин, Горгій робить важливу заувагу, що кожна з названих причин вписується в риторичну категорію *εἰκός*, тобто лише *схожа на правду*, а тому кожному окрему причину можна витлумачити тільки як імовірну підставу для виправдання, якщо ті, хто слухає, в цю причину *повірять*, або – іншими словами – якщо риторові *вдається переконати* слухачів. З погляду методології юридичної процедури, самої ймовірної причини замало, щоби домогтися виправдання обвинуваченої. І саме тому, щоби досягнути вичерпності аргумента, Горгієві потрібно навести принаймні чотири причини, з огляду на які питання можна було б визнати закритим. Окрім того, всі чотири причини об'єднує спільний мотив «права сильнішого»: «Не сильніше відступає перед слабшим, а слабше подається перед сильнішим і чинить його волю. Сильний веде, а слабший за ним слідом іде» (*τὸ ἧσσον ἔπειθαι τὸ κρείσσονος ἀρχεσθαι καὶ ἄγεσθαι, καὶ τὸ μὲν κρείσσον ἠγεῖσθαι, τὸ δὲ ἧσσον ἔπειθαι*) (§ 6). Смыслову антитезу автор підсилює протиставленням граматичного суб'єкта і об'єкта дії, присуджуючи їм тотожні з погляду звучання

⁵ Sextus Empiricus. *Adversus mathematicos*, VII, 65.

⁶ «Дискурс не може і не повинен бути репрезентацією реальності... дискурс творить буття; буття є ефектом висловлювання» (Цитовано за: Кассен Б. *Эффект софистики* / перекл. з франц. Россіус Л. Москва – Санкт-Петербург 2000, с. 49).

присудки. Виникає гомойотелевтон, який об'єднує граматично антонімічні дієслівні пари: ἄρχεισθαι <...> ἄγειςθαι / ἤγειςθαι <...> ἔπεισθαι⁷.

Перша сила, супроти якої Гелена потрапляє в позицію слабшої, – це божа воля, супроти якої людина може проявити ὕβρις, але в будь-якому разі приречена на поразку. Отож «якщо на випадок і бога треба скласти вину, то з Гелени треба зняти ганьбу» (εἰ οὖν τῇ Τύχῃ καὶ τῷ θεῷ τὴν αἰτίαν ἀναθετέον, <...> τὴν Ἐλένην τῆς δυσκλείας ἀπολυτέον) (§ 6). Використовуємо цей приклад періодичного членування фрази («якщо»... «то»), підсиленої Горгієвою фігурою співзвучних закінчень ключових слів, щоби проілюструвати, як автор працює над втіленням заявленої на початку тези про потребу підсилення логічного аргумента риторично бездоганим словом: правильно виголошене слово, попри все інше, інтонаційно увиразнює фразу⁸.

Другу частину аргументації Горгій будує на протиставленні фізичної чоловічої переваги над жіночою слабкістю: Гелена, тому що була слабша за природою, не могла протидіяти чоловічій фізичній силі. В опозиції «суб'єкт – об'єкт дії» вона опинилась у пасивній позиції. Отож як така, що «зазнала насильства, втратила вітчизни й своїх рідних», Гелена заслуговує радше співчуття, ніж осуду (§ 7). «Якщо вона стала жертвою насильства, беззаконня та несправедливості, бо її викрали, її змусили, її скривдили, тоді зрозуміло, що насправді викрадач і кривдник несправедливості завдав, а на неї – викрадену та скривджену, тягар нещастя впав» (Εἰ δὲ βία ἤρπάσθη καὶ ἀνόμιως ἐβιάσθη καὶ ἀδίκως ὑβρίσθη, δῆλον ὅτι ὁ ἀρπάσας ἢ ὑβρίσας ἠδίκησεν, ἢ δὲ ἀρπαθεῖσα ἢ ὑβρισθεῖσα ἐδυστύχησεν) (§ 7). Аби виправдати Гелену, яка зазнала фізичного насильства (ἐπαθε), тоді як діяв (ἔδρασε) насправді Александр, Горгій використовує антонімію граматичних форм: активними дієприкметниками чоловічого роду описує Александрові дії, пасивними дієприкметниками жіночого роду увиразнює позицію Гелени як постраждалої сторони: логічний аргумент імовірності автор підсилює граматикою вислову: «правильне слово» працює на спростування, а отже – на доведення правди (τάληθές).

У третій частині аргументації в позиції «сильнішої сторони» Горгій назвав силу словесного переконування: λόγος ὁ πείσας καὶ τὴν ψυχὴν ἀπατήσας (досл.: «слово, яке душу переконало і ввело її в оману») (§ 8). «Той, хто переконав,

⁷ З необмежених можливостей мови Горгій черпав усе, що міг узяти: грецьке дієслово знає особливі форми відкладних дієслів, які медіальними формами називають активну дію суб'єкта. Проте формально медіальні форми в системі теперішнього часу збігаються з пасивними формами. Це і дозволило Горгію віртуозною грою граматичних і звукових форм актуалізувати додаткову гру смислів.

⁸ Про це у § 2: τοῦ δ' αὐτοῦ ἀνδρὸς λέξαι τε τὸ δεῖν ὀρθῶς καὶ ἐλέγξαι τοὺς μεμφομένους Ἐλένην – «необхідно (δεῖν), щоб один і той самий муж правильно виголосив слово і спростував кривдників Гелени».

вчинив недобре як такий, що приневолив, а та, котра дала себе переконати як така, що була приневолена словом, безпідставно слухає, як її обмовляють» (*ὁ μὲν οὖν πείσας ὡς ἀναγκάσας ἀδικεῖ, ἡ δὲ πεισθεῖσα ὡς ἀναγκασθεῖσα τῷ λόγῳ μάλιστα ἀκούει κακῶς*) (§ 12). «Переконування (*πειθῶ*) словом надає душі форми (*ἐτυπώσατο*), якої забажає» (§ 13).

Горгій свідомо уникає стирати грань між силою божої волі, фізичною чоловічою силою та здатністю слова переконувати. Врешті, у § 12 він таки ставить знак рівності між силою слова і нездоланною силою божественної Необхідності, коли каже, що Гелена «пішла так, немовби якоїсь непогамовній силі віддалася» (*ᾧσπερ εἰ βιατήριον βίῃ ἤρπασθη*). Він все ще додає слівце «немовби», *ᾧσπερ*, щоби підкреслити, що той, «хто знається [на цьому], той [розуміє], що [переконування] – це зовсім не та сила Необхідності, проте силу має таку саму».

Нарешті, в четвертій частині аргументації в позиції «сильнішої сторони» постає тиранія любові, яка здобула над Геленою непереборну владу. Та якщо Ерос – це бог, то, на перший погляд, не зрозуміло, для чого Горгію потрібен цей мотив, аби побудувати на ньому четверту й останню частину доказу безвинності Гелени. Хіба Гелена могла протистояти божественній силі? Тоді чому Горгій не згадав про силу Ероса в першій частині аргументації, коли вів мову про «волю божественного випадку» (тобто Долі), про «веління богів» і про «повеління божественної Необхідності»? До цього сонму нездоланних божественних сил чудово можна було б долучити й Ероса. Натомість Горгій виокремлює силу Ероса як осібну причину вчинку Гелени. Насправді ця модель аргументації є дуже важливою для Горгія, бо вона допомагає йому розкрити психологічний механізм переконування словом. А саме заради цього, як стане зрозуміло з останньої фрази його «Похвали», він і взявся за цю затію. Що запалило в Гелениній душі любовну жагу, що затьмарило її розум, позбавило здорового глузду аж так, що вона забула про все і як безумна подалася за Александром на чужину? То був прекрасний образ Александрового тіла, на яке Гелена подивилася. Воно мало бути таким божественно прекрасним, що через зорове враження зворохобило її душу і змінило свідомість. З Геленою сталося те, що сталося: відбулася метаморфоза.

Горгій дуже виразно структурує механізм зорового сприймання, у перебігу якого око є лише природним каналом, який передає зображення. Зоровий орган може зазнати ураження, наслідком чого стає розлад зору, і тоді зір вносить сум'яття в душу, або – іншими словами – провокує розлад душі: *ἐπιθεῶσται ἡ ὄψις, ἐταράχθη καὶ ἐτάραξε τὴν ψυχὴν* (досл.: «настає скаламучення зору, й зір каламутить душу») (§ 16). Пасивність душі перед зоровим враженням така сама, як і перед силою переконливого слова: душа стає жертвою викликаної емоції, а внаслідок цього – нездатною на усвідомлену протидію та розважливий вчинок. Реальність стає заручницею зорового враження.

Тому що тиранія зору може видатися неправдоподібною чи малоімовірною (бо при спогляданні чогось звичайного ми не помічаємо схожого ефекту), Горгій звертає увагу слухачів на приголомшливе видовище ворожої армії, що не раз в історії примушувало до втечі сильні та боєздатні армії. Страх, що входить у душу разом із побаченим, робить її нездатною оцінювати реальність, і тоді навіть найвідважніший воїн готовий нечувано знехтувати усталені правила поведінки: він може кинути щит і в паніці втекти з поля бою⁹. Інший випадок – це споглядання прекрасних витворів образотворчого мистецтва: вони «чарують зір» (*τέρπουσι ὄψιν*) і «вважають око солодким болем» (*νόσον ἡδέϊαν παρέσχετο τοῖς ὀμμασιν*) (§ 18).

Аналогічним є механізм сприймання слова – усного чи писемного. Проте метафори «ураження слуху» чи «ураження зору» годі вжити, коли йдеться про рецепцію писаного слова. Щоби змінити віру в уявлення, тобто насадити нові переконання, які визначатимуть поведінку людини та керуватимуть її вчинками, це слово також має бути «приголомшливим», «надзвичайним» – таким, як зображення на картині геніального художника. Таким «надзвичайним» словом було слово поетичне, яке Горгій протиставляв нелітературній філософській прозі як слово, націлене на слухача, – слову, націленому на предмет пізнання¹⁰. Софісти, щоби вплинути на душі слухачів, озброювали ораторську прозу засобами, які первісно були основою поезії, зокрема антитезою, змістовно загостреною синтаксичним паралелізмом, а фонетично – гомойотелевтоном, провісником пізнішої віршової рими. Ці поетичні засоби у Горгія доведено до екстремі, проте у стриманішому вжитку вони, на думку Михайла Гаспарова, стали основою стилістичної норми всієї пізнішої античної прози¹¹. Про вплив Горгія на розвиток художньої прози писав іще Тадей Зелінський¹².

У чому полягає унікальна методика впливу на слухача, яку Горгій застосував у «Похвалі Гелені», ми намагалися, бодай фрагментарно, показати на зразках цитованих уривків із його твору. Не переобтяжуватимемо статтю детальним аналізом Горгієвих фігур – цю тему ґрунтовно висвітлено в численних філологічних студіях над текстом «Похвали».¹³ До того ж деякі дуже

⁹ Див.: Wardy R. In Praise of Fallen Women: Gorgias' Encomium // його ж. *The Birth of Rhetoric*. London & New York 1996, с. 46–47.

¹⁰ Gorgias, fragm. 64/65 (цитовано за: Гаспаров М. Поэзия и проза – поэтика и риторика // його ж. *Об античной поэзии*. Москва 2000, с. 391).

¹¹ Гаспаров М. Поэзия и проза – поэтика и риторика, с. 379.

¹² Зелинский Ф. *Из жизни идей*. Москва 1995.

¹³ Див., зокрема: Norden E. *Die antike Kunstprosa*, т. 1. Leipzig – Berlin 1898; Van Hook L. The Encomium on Helen, by Gorgias // *The Classical Weekly* 6 (16) (Feb. 15, 1913) 122–123; Миллер Т. От поэзии к прозе (риторическая проза Горгия и Исократы) // *Античная поэтика* / сост. М. Гаспаров. Москва 1991, с. 60–105; Consigny S. *Gorgias: Sophist and Artist*. Columbia 2001.

важливі моменти уважного ставлення автора не лише до кожного слова, а навіть до морфеми ми розглядаємо в коментарях до тексту перекладу. Натомість важливо звернути увагу на послідовне застосовування періодичних фраз, які надають мовленню виразної логічної структурованості та інтонаційної зв'язності. У двочленну структуру періоду (за типом «якщо... то», «скільки... стільки», «коли... тоді», «як... так» тощо) Горгій майстерно вписував усі додаткові обставини зображуваного явища, дії чи події. Читач отримував інформацію ніби порціями, щоразу розрізняючи інтонаційний початок (засновок), інтонацію висхідного тону (розгортання) та інтонаційне завершення (висновок).

«Діалектика, – підсумовує Арістотель, – прагне пізнати істину, керуючись тільки розумом, а риторика як уміння переконувати прагне створити “погляд на речі” (δόξα), зважаючи також на почуття, які допомагають або чинять перешкоди для розуму»¹⁴. Однак чи йдеться Горгієві лише про емоцію, яку він хоче викликати грою слів, щоби створити передумову для переконування словом? Аби довести, що таке розуміння «Похвали» є виявом спрощеного розуміння цього тексту, дозволимо собі інтерпретацію одного текстового фрагмента, котрий дозволяє дещо по-іншому розставити акценти.

Перше, що впаде нам в око з погляду форми, коли ми читатимемо цей фрагмент, – це словесні повтори, найдавніший і найпростіший спосіб увиразнювання думки. Горгій часто використовує повтори, проте ніколи не повторює слова в одній і тій самій формі, воліючи вживати «поліштотон» (нанизування одного й того ж слова у різних відмінкових формах) чи дієслівну лексику в різних граматичних формах. В аналізованому фрагменті є два повтори – відразу на початку: *ἄσοι δὲ ἄσοις περὶ ἄσων καὶ ἔπεισαν καὶ πείθουσι δὲ ψευδῆ λόγον πλάσαντες* (досл.: «скільки скількох про скільки речей переконували і переконують, надаючи особливої форми брехливому слову»). У наступному умовному періоді, що висловлює ірреальну умову та ірреальний наслідок, є третій повтор: *εἰ μὲν γὰρ πάντες περὶ πάντων εἶχον τῶν παροιχομένων μνήμην τῶν τε παρόντων <ἐννοίαν> τῶν τε μελλόντων πρόνοιαν, οὐκ ἂν ὁμοίως τῶμοιοις ἦν λόγος* (досл.: «якби всі мали пам'ять про все минуле, розуміння всього теперішнього та передбачення всього майбутнього, тоді тим самим брехливим словом не можна було б вводити в оману»). І в наступній фразі ще один повтор: *ἀλλὰ νῦν γε οὔτε μνησθῆναι τὸ παροιχομένον οὔτε σκέψασθαι τὸ παρὸν οὔτε μαντεῖσασθαι τὸ μέλλον εὐπόρως ἔχει, ὥστε περὶ τῶν πλείστων οἱ πλείστοι τὴν δόξαν σύμβολον τῇ ψυχῇ παρέχονται* («Але ж як то є насправді: нелегко тримати в пам'яті минуле, намагатися розуміти теперішнє і передбачати майбутнє, тож щодо переважної більшості речей більшість робить собі порадиником власні уявлення»). *ἡ δὲ δόξα σφαλερὰ καὶ ἀβέβαιος οὕσα*

¹⁴ Arist. *Rhet.* 1354a1.

σφαλεραῖς καὶ ἀβεβαίοις εὐτυχίαις περιβάλλει τοὺς αὐτῆ χρωμένους («уявлення, самі сумнівні та мінливі, приносять тим, хто на них покладається, таке ж сумнівне й мінливе щастя»).

Нанизування такої кількості повторів можна трактувати як елемент літературності, як спробу імітувати поетичну фігуру, як «словесне штукарство», – проте «не заради самого штукарства», а задля того, щоби викликати емоцію. За Горгієм (і саме про це його «Похвала»), викликання емоції є важливою та навіть достатньою передумовою, щоби ввести в оману неосвічену більшість і тоді робити з нею, що заманеться (*ὅπως ἐβούλετο*) (пор. § 13). «Майстерно написане слово (*τέχνη γραφεῖς*), хай і супроти істини виголошене (*οὐκ ἀληθείᾳ λεχθεῖς*), заворожує та переконує великий натовп» (§ 13), у двобой «риторики» та істини остання дуже часто зазнає поразки. Втім, аналізований уривок свідчить, що Горгій передбачає хай і невелике коло належно обізнаних читачів, котрі зможуть відреагувати на його «штукарське» слово не лишень емоцією, а й розумінням. Віртуозне плетиво семантичних і граматичних зв'язків між словами, які він для чогось відтінює повторами, адресовано й тим, у кого ці слова розбудять думку, стануть стимулом для розважання. Займенники *ὅσους* (прямий додаток) і *περὶ ὅσων* (непрямий додаток) («скільки і щодо скількох речей переконували і продовжують переконувати брехливим словом») корелюють зі займенниками *πάντες* (у позиції граматичного підмета) і *περὶ πάντων* (у позиції непрямого додатка) («всі» та «про все»). Свідомо закладений перегук між цими займенниками дозволяє Горгію промовляти також до обізнаної аудиторії. Для тих, хто мав знання, автор уточнює, що між займенником «скільки», котрих можна обдурити, і займенником «усі», є певна частина тих, хто може чинити раціональний опір брехливому слову, – «хоча нелегко здобути і тримати в пам'яті знання». І тому «всі» не мають знання «про все», однак «деякі» мають хоч би «якесь знання» і тому можуть не улягати емоції, а протистояти «силі слова», тож в агоні «майстерного слова» з істиною спроможні зробити розумний вибір¹⁵. Інтерпретуючи цей фрагмент, можемо прочитати в ньому і приховану полеміку автора трактату «Про небуття, або Про природу» зі самим собою. Якби Горгій не мав ані крихти сумніву щодо власного скептицизму, то чи спромігся б він на відверте застереження щодо небезпеки, яка загрожує бідами тим, хто, не знаючи істини, покладається на мінливі та хисткі уявлення?

Можливо, це – також частина гри, суть якої полягає в тому, щоби зачепити ще один важливий аспект уміння переконувати словом, – аспект,

¹⁵ Пор. Арістотелеві розважання на тему переконування необізнаних: «Якщо ми маємо навіть найглибші знання, все-таки нелегко переконувати деяких людей на основі цих знань, адже [оцінити] слово, базоване на знанні, є справою освіти, а тут [перед натовпом] це – неможлива річ» [*Rhet.* 1355a25].

який безпосередньо стосується небезпечних наслідків, що ними загрожує риторичне слово. Вправний оратор захоплює слухачів аж так, що йому до снаги змінювати переконання тих, хто його слухає. Проте він і сам може ставати жертвою впливу свого слова. Чи не зазнав Горгій такого впливу на собі, складаючи «Похвалу Гелені»? Чи не спричинило його слово ефект «яблука», що впало йому на голову і захитало сформований світогляд? Чи можна вважати цей фрагмент щирим розважанням на тему об'єктивного знання, якому Горгій – філософ і софіст, як заведено вважати, – відмовляв в існуванні? Однозначної відповіді, можливо, й немає. Доводиться залишити читача перед відкритим запитанням, озброївши його лише гіпотетичними заувагами, здатними підштовхувати до різних можливих інтерпретацій. Обізнані з концепціями рецептивної естетики, ми можемо дозволити собі – бодай для інтелектуальної розваги – пороздумувати про те, що хотів сказати Горгій. Кожне нове покоління читачів має шанс збагачувати первинне повідомлення, закладене в художньому слові, новими прочитаннями та новими смислами. Важливо тільки, щоби ці «смисли» не виходили поза межі тих внутрішніх зв'язків, які вибудовував сам автор.

Зрештою, в епілозі до «Похвали» Горгій чесно зізнається, що «зробив спробу» розвіяти несправедливі плітки і покінчити з панівним стереотипом, який склався про Гелену. Чи не стала більшість читачів жертвами його віртуозного слова й аргументів, які тримаються на правдоподібності, а не на правді? Кожен може сам зробити висновок, взоруючись на текст. Але чи повірив сам Горгій своєму доведенню, якщо прохоплюється – ніби ненароком, – що душа зазнає метаморфози під зовнішнім впливом, однак «відповідно до її нахилів» (*καὶν τοῖς τρόποις*) (§ 15)?

В епілозі автор чомусь раптово змінює структуру фразування. Тут, в епілозі, вже немає періодичного членування фрази, – бо, можливо, вже немає потреби вводити когось в оману: «Я звільнив своїм словом жінку від неслави. Я від початку мав задум і невідступно його дотримався. Я зробив спробу покласти край несправедливості наклепу та невігластву opinii [що склалася про Гелену]» (§ 21). Остання фраза розставляє акценти: «Я хотів написати слово Гелені на прославу, а собі на розвагу» (§ 21).

Яку оцінку Горгієвій «Похвалі Гелені» давали античні сучасники? Ісократ, учень Горгія, висловлює учителеві єдиний докір – за недотримання жанрових вимог: «Горгій стверджує, що написав похвальне слово Гелені, а вийшло так, що він проголосив слово на її захист (*τυγχάνει δ' ἀπολογία*). Ці два типи промов будують за різними схемами, і йдеться в них не про одне і те саме»¹⁶. Якщо це коментар до заключної фрази Горгієвої «Похвали», то схоже, що Ісократ її не зрозумів: потрапив у пастку, яку наставив Горгій. Цією пасткою

¹⁶ Isocrates. *Hel.* 14.

є те, що у творі загалом легше спостерегти гру слів, помітити, як автор розважається словами, ніж добачити доктринальний зміст, зрозуміти, як автор розважає, віртуозно накладаючи на риторичне слово, спрямоване на слухача, діалектичний метод, спрямований на пізнання предмету. І загалом, ідеться тут, звичайно, не про «Гелену Прекрасну».

В українській мові слово «розвага» поєднує значення приємної забави та серйозного розважання. Сподіваємося, читачеві українського перекладу насолода від розваги не заступить користі від пізнання.

Uliana Holovach

“ENCOMIUM OF HELEN” BY GORGIAS OF LEONTINI:
RHETORICAL PRACTICE FOR AMUSEMENT
OR PHILOSOPHICAL REFLECTION

The subject of the article is the sophistic doctrine of the power of persuasive speech and the psychological prerequisites of its influence on the listeners. Analyzing «under the microscope» fundamental categories of the rhetorical art of antiquity, the author shows important doctrinal intuitions of Gorgias of Leontini on the tension between truth and opinion, truth and probability, truth and pleasure, truth and deception. Perhaps, no one before Gorgias has paid that much attention to the nature of the rhetorical art. His philosophical thought, including the psychological aspect of persuasion by the rhetorical word, has a great historical value and keeps being relevant for our understanding of the phenomena of modern rhetorical practice.

Keywords: rhetorical categories of persuasion (πειθώ), opinion (δόξα), probability (εἰκός), pleasure (τέρψις), deception (ἀπάτη).